

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2024, c. 10, s. 1: 213-243

Emîrû'l-Ümerâlık Kurumunun Abbâsî Yönetimine Etkisi

The Effect of the Amîr al-Umarâ Institution on the Abbâsîd Administration

Haci ATAŞ

Dr. Öğter Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı,
Assistant Professor, Osmaniye Korkut Ata University
Theology Faculty Department of Islamic History and Arts
haciatas@osmaniye.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9276-2966

DOI: 10.47424/tasavvur.1445782

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Mart / March 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Mayıs / May 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Ataş, Haci . “Emîrû'l-Ümerâlık Kurumunun Abbâsî Yönetimine Etkisi”. *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10 / 1 (Haziran 2024): 213-243.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1445782>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Emîrû'l-ümerâ kavramı ilk defa Hz. Ömer zamanında kullanılmıştır. O dönem, "başkomutan" anlamıyla kullanılan bu ifade Abbâsîler devrinde daha yüksek bir rütbeyi ifade ediyordu. Bu kurum Abbâsîler döneminde vezirlik ile hilâfet arasında yer alan bir unvanı ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak emîrû'l-ümerâlar, vezirlerden çok daha fazla bir yetkiye sahipti. Bu kurumun ihdas edildiği dönemde vezâret makamı da varlığını sürdürmüştü, ancak vezirin herhangi bir yetkisi kalmamıştı. Halife ise, neredeyse bütün yetki ve sorumluluğunu emîrû'l-ümerâyâ devretmişti. Muazzam yetkilerle donatılmış bu kurumun ortaya çıkış nedeni, ülke genelinde kaybolan siyasî ve ekonomik istikrarın yeniden sağlanmasıydı. Onuncu yüzyılın ortalarında Halife Râzî (ö. 329/940) tarafından kurulan bu müessese yaklaşık on yıl kadar varlığını sürdürmüştür. İbn Râik (ö. 330/942), Beckem (ö. 329/941) ve Tüzün (ö. 333/945) gibi o dönemin nüfuzlu idarecileri emîrû'l-ümerâ yetkisiyle tayin edilmiştir. Bu çalışmada, ülkedeki kötü gidişatı sonlandırmak amacıyla tesis edilen bu kurumun beklenen işlevi sağlayıp sağlayamadığı; olağanüstü yetkilerle donatılmış emîrû'l-ümerâların siyasî ve ekonomik istikrara hangi yönde katkı sağladığı gibi sorulara cevap aranmıştır. Çalışmanın sonucunda, yüksek beklentilerle vazifelendirilen emîrû'l-ümerâların kendilerinden beklenen başarıyı gösteremedikleri görülmüştür. Daha da kötüsü, emîrû'l-ümerâ olmak için sergilenen mücadele sebebiyle, Abbâsî Devleti eski günlerini arayacak duruma gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Emîrû'l-ümerâ, İbn Râik, Beckem, Tüzün

Abstract

The concept of Amîr al-Umarâ was used for the first time during the reign of Caliph Umar. This term, which was used to mean "commander-in-chief" at that time, denoted a higher rank during the Abbasid period. This institution was used during the Abbasid period to express a title between vizierate and caliphate. However, Amîr al-Umarâ had much more authority than the viziers. During the establishment of this institution, the position of vizier continued to exist, but the vizier no longer had any authority. The Caliph transferred almost all his authority and responsibility to Amîr al-Umarâ.

The reason for the emergence of this institution, equipped with enormous powers, was to restore the political and economic stability that had been lost throughout the country. Founded by Caliph Rāzī (d. 329/940) in the mid-tenth century, this institution continued its existence for about ten years. Charismatic leaders of the period such as Ibn Rāik (d. 330/942), Bajkam (d. 329/941) and Tuzun (ö. 333/945) were appointed with the authority of Amīr al-Umarā. In this study, an answer was sought to the question of whether this institution, which was established to end the bad situation in the country, could provide the expected function. How did Amīr al-Umarā, equipped with extraordinary powers, contribute to political and economic stability? As a result of the research, it was seen that amīrs who were assigned with high expectations could not show the success expected from them. As a result of the research, it was seen that amīrs who were assigned with high expectations could not show the success expected from them. Worse still, due to the struggle to become Amīr al-Umarā, the Abbasids came to a point where it looked back to its old days.

Keywords: Islamic History, Abbasids, Amīr al-Umarā, Ibn Rāik, Bajkam, Tuzun

Giriş

İslam Devleti'nin sınırları Hz. Ömer döneminden itibaren yeni yerlerin fethedilmesiyle birlikte genişlemiş, İslam toplumuna çeşitli ırk ve kültürlerden yeni unsurlar dâhil olmuştur. Fetihler neticesinde ortaya çıkan yeni toplum yapısı devletin işleyişinde de bazı ihtiyaçlar ortaya çıkarmıştır. Yeni toplum yapısına cevap verebilmek amacıyla idarî ve askerî teşkilatlar kurulmuştur. Emevîler, devletin teşkilat yapısında Bizans Devleti'nin kurumlarından esinlenmiş; Abbâsîler ise, devlet merkezinin Şam'dan Bağdat'a kaymasının da tesiriyle Sâsânî Devleti'nin teşkilat yapısından izler taşıyan bazı uygulamalara yer vermiş; bu etkinin bir sonucu olarak da vezirlik makamı tesis edilmiştir. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan problemler yeni sorunları doğurmuş, bu sorunlara aranan çözümler de yeni kurumları zorunlu hâle getirmiştir.

Emîrû'l-ümerâlık da bahsi geçen sorunlara çözüm üretmek maksadıyla ortaya çıkmış yeni bir kurumdur.¹

Abbâsî Devleti, kuruluşunun ilk asrından sonra zayıflamaya başlamış, ülkede siyasî ve ekonomik istikrar kaybolmuştur. Devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte eyalet valileri bağımsız birer hükümdar gibi hareket etmeye başlamışlardır. 10. Asrın ortalarından itibaren de halifelik kurumu tamamen sembolik hâle gelmiş, devlet otoritesi sadece Bağdat ile sınırlı kalmıştır. Halifenin kontrolü kaybetmesi neticesinde vezirlik makamının yanında bir de emîrû'l-ümerâlık makamı tesis edildi.² Esasında bu yeni makamın ihdasıyla, muazzam yetkilerle donatılmış otoriter bir liderin kaybolan istikrarı yeniden toparlayabileceği öngörülmüştür. Askerî, idarî, malî tüm devlet işleri emîrû'l-ümerâların sorumluluk ve yetkisi ile yürütülüyordu. İdarî tasarruflarda tamamen bağımsızdı; üst düzey yönetici tayin ve azilleri de yine onun uhdesindeydi. Sadece Protokol sırasında ve hutbelerde onun adı Halife'den sonra yer almaktaydı.³

Günümüzde tam karşılığını bulmak zor olsa da emîrû'l-ümerâlık, geniş yetkilerle donatılmış başkanlık sistemi görüntüsü vermektedir. Emîrû'l-ümerâlığın uygulandığı kısa dönem göz önüne alındığında, bu süreçte hilâfet makamının tamamen sembolik bir yapıya dönüştüğü görülmüştür. Halifenin yetkilerini sınırlamaya iten temel saik ülkenin içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik şartlardır.

Abbâsîler döneminde emîrû'l-ümerâlık sistemi, Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsîler Döneminde Vezirlik* kitabının ikinci bölümünde ele alınmıştır. Bu çalışmada, Muhammed b. Râik'in Râzî-Billah tarafından emîrû'l-ümerâ olarak tayini ile başlayan ve Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle sona eren süreçte görev yapan emîrû'l-ümerâların faaliyetleri kronolojik bir şekilde ele alınmış; emîrû'l-ümerâ ve vezirler arasındaki iktidar mücadelelerine yer ve-

¹ Âdem Apak, *İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar, 2016), 391-392; Fatih Güzel, "Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 5/403.

² Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 392.

³ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrû'l-Ümerâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/158.

rılmıştır.⁴ Fatih Güzel'in *Abbâsîlerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi* isimli yüksek lisans tezi ve Hakan Yıldız'ın *Abbasiler Döneminde Emîrû'l Ümeralık ve Türk Emîrû'l Ümeralar* isimli yüksek lisans tezi de emîrû'l-ümerâlık kurumu hakkında kaleme alınan diğer çalışmalardandır.⁵ Bahsi geçen çalışmalarda emîrû'l-ümerâlık kurumunun ortaya çıkışı ve kurumun başına tayin edilen yöneticilerin faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu çalışmada ise emîrû'l-ümerâlık kurumunun Abbâsî devlet teşkilatına olumlu bir etki sunup sunmadığı, emîrû'l-ümerâların sosyal ve ekonomik istikrara katkı sağlayıp sağlayamadığı; İbn Râik, Beckem ve Tüzün gibi Türk Emîrû'l-ümerâların Abbâsî yönetimindeki kötü gidişata engel olup olmadıkları gibi sorulara cevap aranmıştır.

1. Emîrû'l-Ümerâlık Kurumunun Tesisini Hazırlayan Şartlar

Emevî Devleti 132/750 yılında, Hz. Abbâs'ın torunlarının başını çektiği ortak muhalefet hareketi tarafından ortadan kaldırıldı. Bu ortak hareketin içinde Berberiler ve Fârisiler gibi mevâliden toplumlar da bulunuyordu. Abbâsoğullarının mevâlî unsurlarla birlikte hareket etmesi onların devlet içinde görevlendirilmesiyle sonuçlandı. Başta İranlı Bermekî ailesi olmak üzere sonradan Müslüman olmuş gruplar Abbâsî hilâfetinin çeşitli kademelerinde kendilerine yer buldular. Devlet teşkilatlanmasında Emevîler döneminde karşılaşılmayan bu yeni durum Arap unsurların ikinci plana itilmesi, mevâlinin öne çıkarılması ile sonuçlandı.⁶

Farslıların desteğini arkasına alarak hilâfete gelen Me'mûn döneminde (813-833) devlet içindeki Fars etkisi artarak devam etmiştir. Bu etki öylesine ileri boyuttaydı ki Me'mûn, devlet merkezini Bağdat'tan Merv'e taşımıştır.⁷ Halife Me'mûn'un hamlesi Arapları kızdırmış, bu hamleye karşılık Bağdat'ta

⁴ Bkz: Halil İbrahim Hançabıy, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 213-243.

⁵ Fatih Güzel, *Abbâsîlerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Hakan Yıldız, *Abbasiler Döneminde Emîrû'l Ümeralık ve Türk Emîrû'l Ümeralar* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁶ Güzel, "Abbâsiler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/404.

⁷ et-Taberî, *Târîh*, 8/527-528; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/52.

İbrâhim b. Mehdî'ye biat etmişlerdir.⁸ Olayların kontrolden çıkması üzerine, Me'mûn yeniden Bağdat'a dönmek zorunda kalmış; Arapların gönlünü kazanmak amacıyla da İranlı vezir Fazl b. Sehl'i öldürtmüştür.⁹

Fars kökenli Fazl b. Sehl'in öldürülmesi ile sonuçlanan olaylar zinciri, Me'mûn'un Araplara ve Farslılara karşı güvenini sarsmıştı. Bunun üzerine Halife Me'mûn, Horasan valiliği sırasında tanıma imkânı bulduğu Türk askerleri orduya yerleştirmeye başladı.¹⁰ Halife'nin amacı, Arap ve Farslılara karşı bir denge kurmaktı. Türkler, Arap ve İranlı askerlere göre daha cesur; İslam dinine yeni girmenin verdiği heyecanın etkisiyle, onlara göre daha sadık ve daha samimiydi. Onların bir özelliği de Müslümanlar arasında yaşanan görüş ve düşünce farklılıklarına, siyasî bölünmelere henüz bulaşmamış olmalarıdır. Bu durum onların, amirlerine karşı daha sadık ve samimi olmalarını sağlamıştır. Sayılan bu sebeplerden dolayı Halife Me'mûn döneminde Türk askerler ordunun farklı kademelerinde görev almaya başladılar. Kısa süre içerisinde de üst kademelere kadar yükseldiler. Nitekim Afşin, Eşnas, İnak ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlar, daha Me'mûn döneminde Abbâsî iktidarında söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹¹

Me'mûn'un 218/833 yılında vefatından sonra Abbâsî iktidarındaki Türk nüfuzunun daha da arttığını görüyoruz. Zira Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ın halife oluşunda Türk komutanların etkisi görmezden gelinemez.¹² Mu'tasım'ın tercih edilmesinde onun annesinin Soğd asıllı bir Türk¹³ olmasının da etkisi olmalıdır. Bu dönemde artık Arap ve İranlı unsurların yönetimdeki etkisi iyiden iyiye azalmış; Türkler, hemen her kademedeki söz söylemeye başlamışlardır. Öyle ki Türkler artık memur pozisyonundan âmir mertebesine yükselmişlerdir.

⁸ et-Taberî, *Târîh*, 8/555-556; Ebû Nasr el-Mutahhar Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.), 6/111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/107.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/500-501; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/312.

¹⁰ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 213-214.

¹¹ Güzel, "Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/405.

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/27; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 212.

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muḥabber* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârif el-Osmâniyye, 1942), 42.

Mu'tasım döneminde ordudaki Türk askerlerin sayısı hızlı bir şekilde artmış, üst düzey komutanlıkların çoğu da Türklerin eline geçmişti. Bağdat'ta hilâfet sarayının etrafında iskân eden Türk askerler, zamanla yerel halkın ve yönetimdeki Arap nüfuzun nefretini kazanmış; Halife Mu'tasım'a, bu hususta şikâyetlerini açıktan bildirmişlerdir. Ordu içindeki farklı unsurların ve halkın şikâyetleri iyiden iyiye artınca halife, Bağdat'ta çıkması muhtemel olayları önlemek amacıyla yeni bir arayışa girmiştir. Bu arayışın neticesinde Bağdat'ı terk etmeye karar veren Mu'tasım, 220/836 yılında Sâmerâ şehrinin inşâ ederek devlet merkezini buraya taşımıştır. Türk askerlerden oluşan hassa birliklerini de aynı şekilde Sâmerâ'ya intikal ettirmiştir.¹⁴ Devlet merkezinin taşınmasıyla birlikte Abbâsî tarihinde, "Sâmerâ Dönemi" (836-889) olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştır.

Yaklaşık 55 yıl devam eden Sâmerâ sürecinde Türk komutan ve askerler, yönetime karşı başlatılan isyanların bastırılmasında ön safta yer aldılar. Aynı zamanda, zaman zaman Anadolu topraklarına düzenlenen fetih ordularında görev aldılar. Türklerin ülke çapındaki popülaritesi gün geçtikçe arttı ve bu durum zamanla kontrolden çıkarak muazzam bir siyasî ve askerî güce dönüştü. Eşnas, İnak, Boğa el-Kebîr gibi otoriter yapıya sahip Türk komutanlar ülkede adlarından söz ettirmeye başladılar. Halifeler ise, tabiri caizse, ne onlarla ne onlarsız yapabiliyordu. Birçoğu Türk komutanların desteği ile iktidara geldiği için, bir yandan onlara minnet duyuyor; diğer taraftan, otoriteyi tamamen onların eline kaptırmaktan dolayı acziyet içerisinde bocalıyorlardı.

Mu'tasım'ın vefatından sonra iktidara gelen Vâsık döneminde Türkler, askerî alandaki faaliyetlerini idarî alana da kaydırdılar. Onun zamanında, Abbâsî tarihinde ilk defa vuku bulan bir gelişme yaşanmış; Vâsık, 228/842 yılında Türk komutan Eşnas'a, "Sultan" unvanıyla bir taç giydirmiştir.¹⁵ Böylece, Abbâsî tarihinde ilk defa hilâfet makamına eşdeğer bir unvanla atama yapılmıştır. Bu unvanın bir Türk komutana tevdi edilmesi de ayrıca öneme

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/50; Ebû Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân ve Mu'cemü'l-üdebâ`* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), 3/173-174; Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, *el-Mukâffa'l-kebîr*, thk. Muhammed Yalavî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 7/201.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/129; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/85; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 2/252; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ`*, 248.

sahiptir. Ancak, ikinci bir şahsın Sultan unvanıyla görev yapacak olması halifelerin otoritesini derinden sarsmıştır.

Halife Vâsık'ın 232/847 yılında vefat etmesi üzerine kardeşi Mütevekkil, Türk komutanların baskısı sonucu halifelige getirilmiştir. Ancak Mütevekkil, halifeliğini borçlu olduğu Türk komutanlarla arasını bir türlü düzeltememiş; onun dönemi, Türk hâkimiyetini kırmaya dönük faaliyetlerle geçmiştir. Bu amansız mücadeleyi, yönetimi elinde bulunduran Türk komutanların kazanması da sürpriz olmamıştır. Mütevekkil'in oğlu ile işbirliği yapan Türk komutanlar hilâfet sarayını basarak onu öldürmüşlerdir.¹⁶ Böylece Mütevekkil, Türkler tarafından öldürülen ilk halife olmuştur.

Halife Mühtedî'nin de 256/870 yılında Türkler tarafından öldürülmesinden sonra halife olan Mu'temid, 276/889 yılında hilâfet merkezini yeniden Bağdat'a naklederek "Sâmerrâ Dönemi"ni sona erdirmiştir. Bahsi geçen dönemde hem halifeler hem de Türk komutanlar oldukça yıpranmışlar, her iki taraftan da ciddi kayıplar yaşanmıştır. Boğa el-Kebîr ve Eşnas haricindeki Türk komutanların neredeyse tamamı halifelerle girdikleri iktidar mücadelesinde hayatlarını kaybetmiştir.¹⁷

Mu'tazîd-Billâh (892-902) ve oğlu Müktefî-Billâh (902-908) döneminde Türk komutan ve yöneticilerinin halifeler üzerindeki nüfuzu kırılmış; Abbâsî hilâfeti itibarını toparlamaya başlamıştır.¹⁸ Ancak bu vaziyet uzun sürmemiş, Müktefî'nin vefatından sonra küçük yaşta iktidara gelen kardeşi Muktedir (908-932) döneminde siyasî istikrar yeniden bozulmuştur. Dolayısıyla, yaklaşık yirmi yıl süren "muktedir halifeler" devri yeniden kapanmış; Türk komutanlar yeniden sahne almaya başlamıştır.

Hilâfet koltuğuna oturduğunda henüz 13 yaşında bir çocuk olan Muktedir döneminde, devlet idaresi yeniden vezir ve komutanların uhdesinde yürütülmeye başlandı. Muktedir, halife olmasından kısa bir süre sonra devlet erkânı tarafından iktidardan indirilmiş; yerine de İbnü'l-Mu'tezz halife ilan edilmiştir (296/908). Ancak, Muktedir'i destekleyen Türk komutan Mûnis el-

¹⁶ et-Taberî, *Târîh*, 9/227; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, 4/36-39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/172-175.

¹⁷ Güzel, "Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/406-407.

¹⁸ Bkz: Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 342-365.

Hâdim, duruma müdahale etmiş ve İbnü'l-Mu'tezz'i tahttan indirerek öldürtmüş; neticede Muktedir yeniden hilâfet makamına getirilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla olayların baş aktörü Mûnis el-Hâdim, Muktedir üzerinde büyük bir nüfuz kurarak devleti yönetme fırsatını yakalamıştır.

Halife Muktedir'in yaşının küçük ve zayıf bir karaktere sahip olması Mûnis el-Hâdim, Ali b. İsâ, İbn Mukle, İbnü'l-Furât, Muhammed b. Yâkût gibi üst düzey komutan ve idareciler arasında bir iktidar mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadelenin yanı sıra, Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımiler Abbâsî topraklarını hedef almaya başlamış; diğer taraftan Karmatîler ise, Irak ve Hicaz'da kontrolü ele geçirmeye başlamışlardı. Bizans Devleti de Anadolu topraklarına akınlar düzenleyerek burayı tehdit ediyordu. İçeride ve dışarıda yaşanan tüm bu olumsuz gelişmeler, Bağdat'ta huzursuzluğun artmasına ve 317/929 yılında büyük bir isyanın patlak vermesine sebep oldu. Bu kargaşa ortamında Muktedir, ikinci bir darbe ile halifelikten indirilmiş; ancak kısa süre sonra, karşı bir darbe ile yeniden halifelığe getirilmiştir.²⁰

Mûnis el-Hâdim'in Halife Muktedir üzerinde kurmuş olduğu baskı ve nüfuz, hem halifeyi hem de diğer devlet adamlarını rahatsız ediyordu. Bu rahatsızlığı, geleceği açısından tehlikeli bulan Mûnis, 320/932 yılında Bağdat'tan ayrılarak Musul'a çekildi. Onun başkentten uzaklaşması üzerine rakipleri, Halife'yi onun aleyhine çevirdiler. Bu gelişmelerden haberdar olan Mûnis, iktidardaki havayı lehine çevirmek amacıyla, askerlerini toplayarak Bağdat'a yürüdü. Halife Muktedir ise, yönetimin iplerini yeniden ele geçirmesini istemediği için onunla savaşmış; ancak bu savaşı kaybederek öldürülmüştür.²¹

Halife Muktedir'in Kasım 320/932'de öldürülmesi üzerine, onun ölümden sorumlu olan Mûnis el-Muzaffer, yeni halifeyi de belirlemek istemiş ancak devlet erkânının baskısı sonucu Kâhîr'in halifelliğini kabul etmek zo-

¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/56-59; Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, 1993), 24/94-95.

²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/264-268; İbn Tiktakâ, *el-Fahrî*, 264; Ayrıca bkz: Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 395-396.

²¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî târîhi'l-hulefâ*, 159; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/232-233; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 278.

runda kalmıştır. Mûnis ile Kâhir'in arası geçmişte yaşanan olaylardan dolayı açıktı. Bu sebeple Halife Kâhir, Mûnis ile daha etkin mücadele etmek amacıyla Muhammed b. Yâkût'a geniş yetkiler vererek onunla birlikte hareket etti. Halife'nin Muhammed ile işbirliği yapması Mûnis'i endişelendirdi ve bu hamle üzerine kendisi de Vezir İbn Mukle ile hareket ederek Halife'yi görevden uzaklaştırmayı planladı. Ancak, yapılan gizli planı haber alan Halife, onlardan önce davranarak önce İbn Mukle'yi azletmiş, ardından Mûnis'i yakalatarak hapsedirmiştir. Kısa süre sonra da Mûnis'i idam ettirerek en büyük rakibinden kurtulmuştur.²²

Mûnis el-Muzaffer'in öldürülmesi Halife Kâhir'i rahatlatmış olsa da onun için henüz tehlike sona ermemiştir. Devrik vezir İbn Mukle, Halife'yi bertaraf etmek için çalışmalara başladı ve kısa sürede etrafına büyük bir kuvvet toplamayı başardı. Topladığı kuvvetle hilâfet sarayına saldırarak Kâhir'i teslim aldı ve daha sonra da gözlerine mil çektirerek hapse atılmasını sağladı. Böylece Halife Kâhir dönemi, eski vezir İbn Mukle'nin darbesiyle sona ermiş oldu. Bu gelişmenin ardından İbn Mukle, Ebu'l-Abbâs Ahmed'i 322/934 yılında, Râzî Billâh unvanı ile halifelik makamına getirdi.²³

Râzî Billâh'ın halife olması Abbâsî iktidarında yönetim sorununu gidermemiş, vezir ve komutanlar arasındaki rekabeti daha da arttırmıştır. Râzî'nin iktidarında vezirlik makamını eline geçiren İbn Mukle ile ordu komutanı Muhammed b. Yâkût arasında bir otorite mücadelesi başladı. Halife Râzî de bu mücadelede İbn Mukle'nin yanında yer alınca Muhammed b. Yâkût, Vezir ile Halife'nin beraber hazırladıkları gizli bir plânla yakalanıp hapsedildi. Çok geçmeden de 323/935 yılında hapisanede öldürüldü.²⁴

Muhammed b. Yâkût'un öldürülmesinden sonra, Abbâsî iktidarındaki güç mücadelesi sadece el değiştirdi ve bu defa vezir İbn Mukle ile Muhammed'in kardeşi Muzaffer b. Yâkût arasında bir otorite savaşı başladı. Bu mücadelede Muzaffer, İbn Mukle'ye karşı üstünlük kurdu ve önce onu görevinden aldırıldı ardından da tutuklanmasını sağladı.²⁵ İbn Mukle'nin azledilme-

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/779-787; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/62-68.

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/335-336; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 397-398.

²⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/410-412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/43-44.

²⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/281-282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/46.

sinden sonra Abdurrahman b. İsa²⁶ ve Ebû Ca'fer el-Kerhî²⁷ peş peşe vezirlik yaptılar. Ebû Ca'fer vezir olunca, hazinedeki paranın yetersiz olduğunu ve taşradan gelen vergilerin de kesildiğini tespit etti. Ülkedeki ekonomik durum ve siyasî koşulları içler acısıydı. Buna rağmen devlet görevlilerinden pek çoğu israftan geri durmuyordu. Halife Râzî'nin çabaları sonucu Basra valisi İbn Râik ve Ahvâz valisi Berîdî, bölgelerinden topladıkları vergiyi Bağdat'a göndermeye başladılar.²⁸ Ancak, Basra ve Ahvâz'dan gelen vergiler ekonomik krizi bitirecek düzeyde değildi. Devlet, askerlerin maaşını bile zamanında ödeyemez durumdaydı. Askerlerin maaş taleplerine cevap veremeyen Ebû Ca'fer, vezirliğe atanmasından birkaç ay sonra ortadan kayboldu. Onun kayboluşundan sonra Halife Râzî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Hasan'ı vezirliğe tayin etti. Ancak o da selefi gibi ülkeyi yönetmede yetersiz kaldı.²⁹

Komutanlar ve vezirler arasında bitmek bilmeyen otorite ve makam kapma mücadelesi, Abbâsî yönetiminde yeni bir arayışa zemin hazırladı. Olağan üstü yetkilerle donatılmış bir makamın ülkedeki kaosu bitirebileceği hesap edildi. Devlet kurumlarının itibarını yeniden sağlamak isteyen Halife Râzî, 324/936 yılında Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi (ö. 330/942) Bağdat'a davet ederek onu, "Emîrû'l-ümerâ" tayin etti. Uhdesindeki yetkilerin neredeyse tamamını da ona devretti.³⁰ Böylece, hilâfet makamı ile vezirlik arasında "emîrül-ümerâlık" ismiyle yeni bir kurum ihdas edilmiş oldu. Aynı isimle anılmasına rağmen bu kurum, Hz. Ömer döneminden itibaren "başkomutan" unvanına sahip kimselere verilen "emîrû'l-ümerâlık" sisteminden farklıdır. İlk defa Abbâsîler döneminde uygulandığı anlaşılan bu kurumun başındaki kimse olan emîrû'l-ümerâ, oldukça geniş yetkilere sahiptir.

2. Emîrû'l-ümerâ Kavramının Tarihi Seyri

Elimize ulaşan bilgilere göre "Emîrû'l-ümerâ" tabiri Hz. Ömer döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu unvan ilk defa, Hâlid b. Velîd'in

²⁶ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 81.

²⁷ et-Taberî, *Târîh*, 11/280; es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 84; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/354.

²⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/423-424.

²⁹ Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 399.

³⁰ et-Taberî, *Târîh*, 1/333; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/52; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/498; es-Süyûtî, *Târîhu'l-ḥulefâ'*, 283.

azlinden sonra başkomutanlığa tayin edilen Ebû Ubeyde b. Cerrâh için kullanılmıştır.³¹ Ancak bu tabir, bütün ordu komutanları için kullanılmaz, büyük bir orduyu yöneten “başkomutan” unvanını taşıyan kimseler için kullanılırdı. Hz. Ömer zamanında Sâsânî İmparatorluğu ile yapılan Kâdisiye Savaşı'nda Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından ordunun başına tayin edilen Hâlid b. 'Urfuta, “Emîrû'l-ümerâ” unvanı ile savaşı yönetmiştir.³² Emevî Halifesi I. Yezîd'in Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği Müslim b. Ukbe³³ de bu unvanı taşıyan komutanlardan biridir. Bu ifadelerden anlaşıldığı kadar emirü'l-ümerâlık kavramı geçmişte, “başkumandan” pozisyonunu temsil etmek için kullanılmıştır.³⁴ Hz. Ömer ve Emevîler zamanında “başkomutan” sıfatını ifade etmek için kullanılan tabirin Abbâsîler döneminde muazzam yetkilerle donatılmış “Emir” şeklinde kullanıldığı söylenebilir.

Abbâsî ihtilalinin başarılı olmasında önemli bir rol üstlenen Ebû Müslim el-Horasânî, hilâfet makamının otoritesine gölge düşürdüğü gerekçesiyle bertaraf edilmiş; onun arkasından Hârûn Reşîd döneminde, devlet kademelerinde yüksek rütbelere elde etmiş Bermekî ailesi de aynı sebeplerle yönetimden uzaklaştırılmıştır. Abbâsî halifelerinin amacı, devlet idaresinde mutlak hâkimiyetin kendi ellerinde kalmasını sağlamaktır.³⁵ İranlı unsurların bertaraf edilmesinden sonra yönetim kademelerinde Türk komutanlara görev verilmiş; ancak, geçmişte Fârisîlerin yol açtığı tehlikeye bu defa Türk idareciler sebep olmuştur. Halifelerin otoritesi Türkler zamanında belki de hiç olmadığı kadar sarsılmıştır. Öyle ki, halifeleri Türkler belirlemeye başlamış; varlıklarına tehlike olarak gördükleri halifeleri de görevden el çektirmişlerdir. Halife Mütevekkil'in 247/861 yılında Türk komutanların bir komplosu sonucu öldürülmesi, Abbâsî tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Bundan sonraki

³¹ Ebû Muhammed Bahâüddîn İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garama (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/364; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2003), 10/78.

³² Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-hanci, 2001), 6/298; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdü'l-Menâm Âmir (Kâhire: Dâru İhyâ'î'l-kütübî'l-arabi, 1960), 122.

³³ ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 264; Güzel, *Abbâsîlerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi*, 4.

³⁴ Bkz: Yıldız, *Abbasiler Döneminde Emirü'l Ümeralık ve Türk Emirü'l Ümeralar*, 20-21.

³⁵ Apak, *Abbâsiler Dönemi*, 392.

dönemde halifelerle Türk komutanlar arasında otorite mücadelesi başlamış, bu mücadelede kaybeden genellikle halifeler olmuştur.³⁶

Hilâfet merkezi Mu'temid-Alellah döneminde (870-892) Sâmerâ'dan Bağdat'a nakledilmiş, Türk kumandanların halifeler üzerindeki baskısı da bir ölçüde azalmıştır.³⁷ Halife Mu'tazîd-Billâh (892-902) ve Müktefi-Billâh döneminde (902-908) Abbâsî hilâfeti siyasî gücünü artıran bazı başarılar elde ettiyse de 295/908 yılında Muktedir-Billâh'ın halife olmasıyla birlikte siyasî istikrar yeniden bozulmaya başlamıştır. Halife Muktedir, dayısının oğlu Hârûn b. Garîb'e "Emîrû'l-ümerâ" unvanı ile yetki vermiştir.³⁸ Ancak bu unvanın Râzî döneminden itibaren yaklaşık on yıl uygulanan "Emîrû'l-ümerâlık" kurumu ile bir bağlantısı olmadığı kanaatindeyiz.

Başlangıçta "Emîrû'l-Cüyûş" unvanını kullanan Türk asıllı komutan Mûnis el-Hâdim (ö. 321/933), Hârûn b. Garîb'e emîrû'l-ümerâ unvanı verildiğini öğrenince, Halife Muktedir-Billâh ve Kâhir-Billâh dönemlerinde kendisi de "Emîrû'l-ümerâ" unvanını kullanmaya başladı.³⁹ Ancak Mûnis tarafından kullanılan unvanın da "başkomutan" anlamında kullanılan emîrû'l-ümerâlık olduğu anlaşılıyor. Ayrıca Mûnis'in bu unvanı, Hârûn b. Garîb'le rekabette geride kalmamak amacıyla kullandığı söylenebilir.

Râzî-Billâh (934-940), hilâfet makamına geçtikten iki yıl sonra (324/936) Basra ve Vâsıt'ın valisi İbn Râik'i Bağdat'a davet ederek onu, "Emîrû'l-ümerâ" tayin etti.⁴⁰ Böylece Abbâsîler döneminde bizzat halife tarafından tayin edilen

³⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 89-130; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 392-393.

³⁷ Ömer Fârûk Fevzî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye* (Amman: y.y., 2003), 2/48.

³⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1997), 6/726; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/32.

³⁹ Ebü Ali Ahmed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Sürûş, 2000), 5/177; Yıldız, "Emîrû'l-Ümerâ", 11/158.

⁴⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387), 11/333; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/443; Ebü Zeyd Velîyyüddîn İbn Haldûn, *Târîh-u İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1988), 3/504; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirdaş (Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 283.

ilk Emîrû'l-ümerâ İbn Râik olmuştur.⁴¹ Daha önce halifeler tarafından tayin edilen emîrû'l-ümerâlar esasında “başkomutan” unvanı ile yetkilendirilmişti. Her ne kadar onalar için de “Emîrû'l-ümerâ” kavramı kullanılmış olsa da yukarıda ifade edildiği gibi bunların yetkisi sadece başkomutan düzeyinde idi. İbn Râik'in, emîrû'l-ümerâ olmasında Beckem'in desteği görmezden gelinmez. Zira, Beckem gibi İbn Râik de Türk kökenli bir komutandır. Bu durum, Türk nüfuzunu daha da arttırmış ve Türkler arasındaki rekabeti de körüklemiştir.⁴²

İlk Emîrû'l-ümerâ İbn Râik vezirin, valilerin ve ordu komutanlarının tayin ve azli başta olmak üzere Dîvânü'l-harâc,⁴³ Dîvânü'd-diyâ' ve berid teşkilâtının yönetimi gibi önemli yetkilerle vazifelendirilmiştir. O, devletin idarî, askerî ve malî işlerinin yönetimi konusunda halifeye danışmadan karar alma ve uygulama yetkisine de sahipti. Yalnızca protokoldeki makamı ve hutbelerde adının zikredilmesi halifeden sonra geliyordu.⁴⁴

3. Emîrû'l-ümerâların Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

İbn Râik, göreve geldikten sonra Bağdat'ta otoriteyi kurmuş ardından isyan eden valilerin üzerine yürümüştü. Bu amaçla ilk seferini Ahvâz'da hüküm süren Berîdîlerin üzerine düzenledi. Uzun bir mücadeleden sonra onları Ahvâz'dan çıkarmayı başardı ve bu vilayetin yönetimini Beckem'e verdi. Adamlarından biri onu Beckem konusunda uyardı ise de İbn Râik bu uyarıya kulak asmamış;⁴⁵ ancak kısa süre sonra Beckem, İbn Râik'i koltuğundan ederek emîrû'l-ümerâlık makamına oturmuştur.

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, thk. J. Heyworth-Dunne (Kahire: Matbaa es-Sâvî, 1935), 41-43.

⁴² Bkz: Bayram Arif Köse, “Abbasilerde Türk İktidar Savaşları: Beckem”, *History Studies* 11/6 (2019), 1970-1971.

⁴³ Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'd-diyâ' Abbâsîler döneminde maliye işlerinden sorumlu yönetim kademesine verilen isimdir. Bkz: Ebû Muhammed Takıyyüddîn el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıta' ve'l-âşâr* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1418), 2/48.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/52; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/443-444; Muhammed b. Alî İbn Tiktakâ, *el-Fahrî fi âdâbi's-sulţânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, thk. Abdulkâdir Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1997), 274-275; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 401.

⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/468-469.

Beckem'in Ahvâz valiliği uzun sürmemiştir. Ahmed b. Büveyh komutasındaki Büveyhî ordusu 326/937 yılında şehre girerek burayı ele geçirmiş; bunun üzerine Beckem, Vâsıt'a giderek buranın yönetimini üstlenmiştir.⁴⁶ Büveyhîlerin Ahvâz'a girmesi ve Bağdat'ı tehdit etmeye başlaması İbn Râik'in gözden düşmesine sebep olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Beckem, emîrül-ümerâ olmak için harekete geçmiştir. Kendi askerlerine güvenen Beckem, İbn Râik'in askerlerini küçümsüyordu. Yanında fazla para da bulunduran Beckem, İbn Râik'i rahat bir şekilde alt edeceğini düşünüyordu.⁴⁷ Vezir İbn Mukle de Beckem'i destekliyor, onu bu makama tayin etmesi için Halife Râzî'yi ikna etmeye çalışıyordu. Bu ikna çabaları sonuç verince Halife Râzî, Beckem'e bir mektup yazarak onu Bağdat'a davet etti. İbn Râik'in engelleme çabalarına rağmen Beckem 13 Zilkade 326/10 Eylül 938 tarihinde Bağdat'a girdi. Hemen akabinde halife tarafından emîrül-ümerâ olarak tayin edildi. Bu görevde iki yıl kalan İbn Râik ise Bağdat'tan ayrılarak Ukbarâ'ya⁴⁸ gitti.⁴⁹

Beckem, emîrül-ümerâ olduktan sonra yaptığı ilk iş Muhammed b. Râik'le hareket eden komutanları yanına çekmek olmuştur. Böylece önemli bir güç elde eden Beckem, Halife Râzî'yi de yanına alarak Cezîre bölgesinde hüküm süren Hamdânîlerin üzerine yürüdü. Hamdânîleri mağlup eden hilâfet ordusu, Nusaybin'e kadar tüm Kuzey Irak bölgesini onlardan kurtardı. Bu arada İbn Râik, Beckem ve Râzî'nin Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilerek Karmatîlerin yardımıyla Bağdat'ta girmiştir. Ancak Bağdat'ta kendisine yeterince destek bulamamış, hilâfet ordusu karşısında da başarılı olamayacağını düşünerek anlaşma teklifinde bulunmuştur. Halife ve Beckem de onun anlaşma teklifine olumlu cevap vermiş; ona Harran, Suğûr ve Kınnesrîn bölge valiliğini vermişlerdir.⁵⁰

⁴⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/67.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/73.

⁴⁸ Ukbarâ: Bağdat ile Musul arasında, Dicle Nehri'nin doğusunda küçük bir şehirdir. Bkz: Muhammed b. Abdullah el-Himyeri, *er-Ravdu'l-mu'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sirâc, 1980), 412.

⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/484; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/73; İmâdüddîn İsmâil Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi ahbâri'l-beşer* (Mısır: Matbaa Hüseyiniye, ts.), 2/85.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/78-79; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Şam: Dâru'r-risâle el-Âlemiyeye, 2013), 17/145; İbn Haldûn, *Târih*, 3/505.

Beckem, Berîdîlerin⁵¹ desteğini arkasına almak amacıyla Ebû Abdullah el-Berîdî'yi vezir tayin etti ve bu ilişkiyi pekiştirmek için de onun kızıyla evlendi. Beckem'in bu birliktelikten amacı Büveyhîleri Irak'tan çıkarmaktı. Ancak, Ebû Abdullah'ın amacı Emîrû'l-Ümerâlık makamını ele geçirmektir. Onun siyasî planlarını öğrenen Beckem, Büveyhîler üzerine düzenleyeceği seferi ertelemiş; Berîdîlerin elinde bulunan Vâsıt'a yönelmişti. Vâsıt'ı onların elinden almayı başaran Beckem, Büveyhîlerin kontrolündeki Ahvâz'a asker sevk etmiş ancak burayı ele geçirememiştir.⁵²

Halife Râzî, Beckem'in Vâsıt seferi sırasında Rebîülevvel 329/Aralık 940 tarihinde vefat etmiştir. Bunun üzerine Abbâsoğulları toplanarak 20 Rebîülevvel 329/23 Aralık 940 tarihinde İbrahim b. Muktedir'i "Muttakî-Lillâh" unvanıyla halife seçti.⁵³

Emîrû'l-ümerâ Beckem, Berîdîlerle mücadele ettiği sırada ava çıkmış; avda, karşılaştığı bir grubun saldırısı sonucu 25 Receb 329/26 Nisan 941 tarihinde hayatını kaybetmiştir.⁵⁴ İki yıldan fazla bir süre bu vazifede bulunan Beckem, bu süreyi Büveyhîler, Hamdânîler ve Berîdîler ile mücadeleye ayırmıştır.⁵⁵

Beckem, halifelerden sonra adına para bastıran ender yöneticilerden biridir. Paranın iki yanında onun resmi, resmin etrafında da "Biliniz ki iktidar Emîrû'l-muazzam Beckem'e aittir. O, insanların efendisidir." ibaresi yazılmıştır.

⁵¹ Berîdîdiler: Abbâsîler döneminde devlet siyasetinde önemli rol oynayan ailelerden biridir. Bu aile Basra ve Kûfe dolaylarında iskan ederdi. Ailenin mensuplarından bazıları Abbâsî yönetiminde vezirlik makamına kadar yükselerek devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bkz: Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya (Haydarabâd: Dâiratu'l-Mârif, 1962), 2/191-192.

⁵² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1992), 13/382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/62-63; Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhira* (Mısır: Vezâratu'ş-Şekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, ts.), 3/266.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/90-91.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/39-40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/93-94; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi aḥbâri'l-beşer*, 2/88.

⁵⁵ Güzel, "Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/413.

tı.⁵⁶ Beckem'in Arapça bildiği halde, hata yaparım endişesiyle bu dili konuşmadığı, bunun yerine kendi dili Türkçe'yi kullandığı söylenmiştir.⁵⁷

Beckem'in vefatından sonra komutanlar arasında emîrû'l-ümerâlığı elde etme kavgası başladı. Bu dönemde kısa süreli emîrû'l-ümerâlar göreve gelmiştir. Onlardan biri Gürtekîn ed-Deylemî'dir (ö. 330/942).⁵⁸ Bağdat'ın karışık olduğu bir dönemde bu makama tayin edilen Gürtekîn'in görevi kısa sürmüştür. Halife Muttakî, o sırada Şam'da bulunan İbn Râik'i Bağdat'a davet etti ve onu ikinci defa Emîrû'l-ümerâ olarak tayin etti.⁵⁹ İbn Râik, 330/942 yılında Ebû Muhammed b. Hamdân tarafından Musul'da öldürüldü. Böylece onun ikinci emîrû'l-ümerâlık dönemi oldukça kısa sürmüştür. İbn Râik'i öldüren Ebû Muhammed, Halife Muttakî tarafından "Nâsırüddeve" unvanıyla Emîrû'l-ümerâ tayin edildi. Nâsırüddeve, 330/942 yılında Bağdat'a girerek üç yıllık Berîdî işgaline son verdi.⁶⁰

Emîrû'l-ümerâ Nâsırüddeve İbn Hamdân, saray mensuplarının harcamalarını kısıtı ve halkın üzerindeki vergi yükünü de arttırdı. Bunun üzerine halk ve Halife Muttakî, onun sert önlemlerinden rahatsız oldular. Onun çabaları Bağdat'taki anarşi ve kargaşayı bitirmeye yetmedi. Bağdat'ta yaşanan hırsızlık ve yağma olayları nedeniyle insanların can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştı. Bu esnada ortaya çıkan veba salgını da binlerce insanın canına mâl olmuş, cesetler sokaklarda köpeklere yem olmuştur.⁶¹

Bağdat'ta ve Irak genelinde ekonomik sıkıntılar sebebiyle askerler maaşlarını alamaz duruma gelmiştir. Bu gelişme üzerine Tüzün komutasındaki askerler yönetime karşı isyan başlattı. İsyancı askerlerle mücadele edemeyeceğini düşünen Emîrû'l-ümerâ İbn Hamdân Bağdat'ı terk ederek Musul'a git-

⁵⁶ Ebü'l-Hasen Alî el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 4/245.

⁵⁷ Güzel, "Abbâsiler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/414.

⁵⁸ Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, thk. Ömer Abdusselam (Trablus: Cürüs Bars, 1990), 35; Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi târîhi'l-hulefâ*, thk. Kâsım Sâmîrâî (Kahire: Darü'l-Afaki'l-Arabiyye, 2001), 169; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 17/178.

⁵⁹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi ahbâri'l-beşer*, 2/89.

⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/59; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 17/196.

⁶¹ Güzel, "Abbâsiler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/414-415.

ti.⁶² Böylece, 13 ay süren Hamdânî Emîrû'l-ümerâlık dönemi de kapanmış oldu. İbn Hamdân'ın başarısız olma nedeni, Arapların askerî alanda uzun süre ihmal edilmiş olmasındandır. Arapların dışındaki askerlere, özellikle Türklere önemli imkânlar sunulmuş; savaş sanatına alışkın olan bu askerler karşısında Arapların hiçbir şansı olmamıştır. Uzun yıllar Abbâsî iktidarına hükmeden Türkler, Arap kökenli Hamdânîlere rahatlıkla boyun eğdirmişlerdir.⁶³ Belli ki, Türk Emîrû'l-ümerâlara alternatif olsun diye Hamdânîlerden birine bu görev tevdi edilmiş; ancak, Araplardan oluşan kadro da ülkedeki kötü gidişata engel olamamıştır.

Ordu komutanı Tüzün'ün isyanı sonucu Bağdat'ı terk eden Nâsîrüddevle İbn Hamdân'ın boş bıraktığı emîrû'l-ümerâlık makamına Halife, Tüzün'ü getirmek zorunda kalmıştır. Müttakî, 331/943 yılında Bağdat'ı kontrol altında tutan Tüzün'ü emîrû'l-ümerâ ilan etmiştir.⁶⁴ Tüzün, göreve gelir gelmez Berîdîlerin kontrolündeki Vâsî'tı onların elinden aldı. Ardından, Berîdîlerden kaçarak kendisine sığınan Şîrzâd'ı, Halife karşı çıkmasına rağmen, kâtibi yaptı. Müttakî ise, Tüzün'le anlaşamayacağını anlayınca, vezirini ve aile efradını da yanına alarak Bağdat'ı terk etti ve Musul'a hâkim olan Hamdân oğullarına sığındı.⁶⁵

Müttakî Bağdat'tan ayrıldığında o sırada Vâsît seferinde olan Tüzün, Halife'nin Hamdânîlere sığındığını öğrenince Musul'a hareket etti. Onları hezime uğratan Tüzün, Musul'u da yeniden hilâfet topraklarına kazandırdı. Tüzün'e mağlup olan Nâsîrüddevle İbn Hamdân, yüksek miktarda bir vergi karşılığında Tüzün ile anlaşmak zorunda kaldı. Hamdân oğullarının Tüzün'le anlaşması sonucunda yardımsız kalan Halife Müttakî, İhşîdîlerin Mısır valisi Muhammed b. Tuğç'dan (ö. 334/946) yardım istedi. Muhammed Halife'ye,

⁶² es-Sûlî, *Ah̄bârü'r-Râzî-Billâh*, 242; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fî ah̄bâri'l-beşer*, 2/90; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 285.

⁶³ Güzel, "Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/415.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/149; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/278.

⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/81; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, 175; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fî ah̄bâri'l-beşer*, 2/91.

kendisi ile beraber Mısır'a gelmesini teklif etti; ancak Müttakî bu teklife sıcak bakmadı.⁶⁶

Muhammed b. Tuğç'un teklifine razı olmayan Halife, 331/944 yılında kendisine eman verilmesi üzerine Bağdat'a döndü. Ancak, eman sözü yerine getirilmedi ve Bağdat girişinde tutuklanarak gözlerine mil çekildi. Tüzün, gözlerine mil çektirerek hapse attığı Müttakî'nin yerine Ebü'l-Kâsım Abdulah'ı "Müstekfî-Billâh" unvanıyla halifelige getirdi.⁶⁷

Emîrû'l-ümerâ Tüzün, sara hastalığı nedeniyle Muharrem 334/Eylül 945 tarihinde vefat etti. İki yıl dört ay bu görevde bulunan Tüzün, Irak ve Suriye topraklarında otoritesini kabul ettirmiş; Büveyhîlerin Irak bölgesini ele geçirme teşebbüslerini başarıyla savuşturmuştur.⁶⁸ Ancak, onun da Abbâsî hilâfetinin kötü gidişatına son verdiği söylenemez.

Tüzün'ün vefatından sonra kâtibi Ebû Ca'fer b. Şîrzâd, askerlerin desteğini arkasına alarak emîrû'l-ümerâ ilan edilmiştir. İbn Şîrzâd, ilk iş olarak makamını borçlu olduğu askerlerin maaşına aşırı oranda bir zam yapmış; bu hamle, iyice bozulmuş olan bütçeyi alt üst etmiştir. Askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için de halka, ağır vergiler yüklemiştir; bazı insanların mallarını da haksız yere müsadere etmiştir. Şîrzâd'ın ölçüsüz tedbirleri çok sayıda insanın Bağdat'ı terk etmesine sebep olmuştur.⁶⁹

Yüksek rütbeli komutan ve bürokratların ülkesindeki siyasî ve ekonomik istikrarı bir türlü sağlayamadığını gören Halife Müstekfî, son çare olarak Büveyhî devletinden yardım talebinde bulundu. Ahmed b. Büveyhî komutasındaki Büveyhî ordusu Müstekfî'nin daveti üzerine 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a girdi. Büveyhîlerin Bağdat'a girişiyle birlikte İbn Şîrzâd'ın emîrû'l-ümerâlık vazifesi son buldu. Onun görevi yaklaşık dört

⁶⁶ Güzel, "Abbâsiler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi", 5/416; Mehmet Emin Şen, "Abbâsilerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti", *The Journal or Akademik Social Science* 5/6 (2012), 466.

⁶⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi târîhi'l-hulefâ*, 175; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi ahbâri'l-beşer*, 2/94; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 286.

⁶⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/111; el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/156.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/156-157.

ay sürmüştü.⁷⁰ Böylece Abbâsîler döneminde uygulanan ve yaklaşık on yıl (936-945) süren emîrû'l-ümerâlık dönemi kapanmıştır.

4. Emîrû'l-ümerâlık Kurumuna Geçiş

Halife Râzî döneminde yaşayan ve onunla görüşme imkânı bulan tarihçi Sûlî, halifenin emîrû'l-ümerâlık kurumuna geçişini bizzat onun ağzından şu ifadelerle aktarmıştır: “Halk, devlet idaresini ve hazinesini bir Türk gulâmın⁷¹ yönetmesine neden ses çıkarmadığımı soruyor. Onlar, halifelik otoritesinin benim hilâfetimden önce zaten yok olduğunu bilmezler. Önceki halifelerin kurdukları düzenle ve tayin ettikleri yöneticilerle mücadele ettim. Öncekilerin devlete yerleştirdiği askerî birlikler başıma belâ oluyor, sürekli benden para istiyorlardı. Can güvenliğimden korktuğum için onlara karşı gelmekten çekiniyordum. Nihayet, Allah beni onların şerrinden kurtardı. Sonra İbn Râik iktidara geldi; ancak o da malî hususlarda ötekiler kadar savurgan davranıyordu. Düşman orduları ülkemize saldırınca onlarla savaşmak için benden para alıyor, fakat kendisi cepheye gitmiyordu. Bir karar verdiğimde kimse bu karara uymuyordu. Benden bir şey istendiğinde onu reddetmiyordum. Daha sonra Beckem yönetime geldi. O, diğerleri gibi beni sık sık rahatsız etmiyordu.

⁷⁰ el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/57; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi aḥbâri'l-beşer*, 2/94; Ebü Hafs Zeynüddîn İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996), 1/268; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/285; es-Süyûtî, *Târîhu'l-ḥulefâ'*, 286.

⁷¹ Gulâm: Eski İslâm devletlerinde orduda, idarede ve sarayda çalıştırılmış köle ve esirlere verilen isimdir. Abbâsîler döneminde önce İran ve Türk kökenli askerlerin halifenin muhafız birliklerine ve saraya alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Kaynakların Türk askerlerinden bahsederken kullandıkları “memâlik” ve “gulmân” kelimeleri de Türkler'in orduya köle veya esir statüsünde girdiğini göstermektedir. Çünkü bu kelimeler, sözlük anlamları yanında tarihî bir terim olarak da “köle” anlamı taşımaktadır. Taberî Sâmerâ'nın kurulmasından bahsederken Mu'tasım-Billâh'ın Türk askerleri için “gulmânî” (kölelerim) tabirini kullandığını bildirmektedir. Kaynakların aktardığı bu bilgilerden, Türkler'in Abbâsî ordularına satın alınarak, Türk bölgelerindeki valilerin hilâfet merkezine gönderdikleri yıllık verginin bir parçası olarak veya köle ve esir sıfatıyla hediye edilerek girdikleri anlaşılmaktadır. Fakat bu askerlerin halifelerden gördükleri rağbete, siyasî ve askerî hayatında oynadıkları role, Sâmerâ gibi yerlerde verilen iktâlara bakıldığında kumandanların köle-asker statüsünde tutulmadığı hatta askerlerin de sivil köle olarak kabul edilmediği görülür. Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/178-180.

Onunla daha kuvvetli oldum. Düşman askerleri bir beldeyi tehdit ettiği zaman o, süratle cepheye gidiyor ve bunun için benden para istemiyordu. Benim işlerimi öncekilerden daha iyi yönetiyordu. Daha önceki halifeler gibi davranarak ben de iktidarı ona verdim.”⁷²

Halife Râzî'nin sözleri, emîrû'l-ümerâlık sistemine geçişin sebeplerini ve Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Onun, Türk komutanlar için kullandığı “gulâm” tabiri dikkat çekicidir. Çünkü bu tabir daha çok orduya yeni alınan vasıfsız köle askerleri ifade etmektedir. Halbuki, Râzî'den bir asır önce Türkler orduya alınmış, kısa sürede üst rütbelere kadar çıkararak içeride ve dışarıda yapılan savaşlarda komutan olarak görev yapmışlar; halifelerin göreve gelmesinde ve azledilmesinde rol almışlardır. Onun döneminde ise, Türk komutanların nüfuzu devam etmektedir. Zira, İbn Râik ve Beckem et-Türkî bizzat kendisinin tayini ile emîrû'l-ümerâ makamına getirilmiştir. Halife Râzî'nin, köle askerler için kullanılan “gulâm” tabirini kullanması, onlara geçmişlerini hatırlatmak ve hilâfet makamını yüceltmek için olmalıdır.

Yukarıdaki sözlerden çıkarabileceğimiz diğer bir netice Râzî'nin, ülkesinin içinde bulunduğu istikrarsızlığı kendisinden önceki halifelerin siyasetine bağlamasıdır. Râzî'ye göre, eski halifelerin basiretsiz uygulamaları ve orduya yerleştirdikleri askerler sebebiyle ülke yönetilemez hâle gelmiştir. Kendisi, bozulmuş yapı ile mücadele etmek istemiş; ancak, canından emin olmadığı için bunlarla mücadele etmekten çekinmiştir.

Râzî'nin sözleri, onuncu yüzyılın ortalarında bile Türk komutanların bir alternatif olarak görüldüğünü göstermektedir. Onun ilk tayin ettiği Emîrû'l-ümerâ İbn Râik Türk kökenlidir; hemen arkasından ülkeyi teslim ettiği Beckem de Türk'tür. Aynı şekilde kendisinin vefatından sonra bu makama gelen Tüzün de Türk asıllıdır.

5. Emîrû'l-ümerâlık Kurumu Abbâsî Hilâfetinde İstikrarı Sağladı mı?

Halife Râzî, vezirden daha geniş yetkiler verdiği İbn Râik'e devlet kurumlarını teslim ederek kendisini geri plana çekmiştir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Râzî, Abbâsî devletindeki kötü gidişata son veremeyeceğini

⁷² es-Sülî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 41-42.

anlayınca neredeyse tüm yetki ve sorumluluğu emîrû'l-ümerâya devrederek köşesine çekilmiştir. Abbâsî tarihinde Ebû Müslim, Bermekî ailesi, Afşin, İbnü'l-Furât, Munis el-Hâdim gibi kudretli şahsiyetlere verilmeyen yetki emîrû'l-ümerâya verilmişti. Bunca yetkinin yanında bir de adına para basma yetkisinin verilmesi İslâm tarihinde örneği görülmemiş bir salahiyettir.⁷³

Emîrû'l-ümerâlık kurumunun tesisiyle birlikte Abbâsî idari sisteminde hiyerarşi bakımından halifeden sonra ikinci sırada yer alan vezirlik müessesesinin yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu dönemde, kısmen de olsa, halifenin vezir tayin etme yetkisini de deruhte eden emîrû'l-ümerâlar, siyasî ve askerî olarak büyük bir nüfuz elde etmişlerdir. Emîrû'l-ümerâların kâtipleri de vezirin uhdesindeki görev ve yetkileri kullanmaya başlayınca vezâret makamı kurumsal niteliğini kaybetme noktasına gelmiştir. Bu dönemde üç defa vezirliğe tayin edilen Ebû Abdullah el-Berîdî'nin mültezimi olduğu bölgelerden topladığı vergileri Bağdat'a göndermemesi ve Deylemîlerin desteğini arkasına alarak Muhammed b. Râik ve Beckem'e karşı mücadeleye girişmesi Abbâsî iktidarını çıkmaza sürüklemiştir. Yaklaşık on yıllık emîrû'l-ümerâlık döneminde tam 13 defa vezir tayin edilmesi o dönemin Abbâsî siyaseti hakkında açık bir fikir vermektedir.⁷⁴

Emîrû'l-ümerâlar, vilayetlerden toplanan vergi ve gelirlerin nerede ve nasıl harcanacağına karar verir, halifenin giderlerini dahi kontrol altında tutabilirdi. Dolayısıyla bu yetki, devlet hazinesini emîrû'l-ümerânın bilgi, tecrübe ve insafına teslim etmiştir. Bütün bunların sonucunda vezirler ve halifeler, emîrû'l-ümerânın ve onun tayin ettiği saray görevlilerinin elinde oyuncak haline gelmiş; bu iki makamın resmî törenlerde protokol koltuğunda oturmanın ötesinde bir rolleri kalmamıştır.⁷⁵

İlk Emîrû'l-ümerâ Muhammed İbn Râik'in çabaları Abbâsî hilâfetindeki sorunları çözmeye yetmemiş; hatta bu sorunları derinleştirmiştir. Zira bu sü-

⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler'de Emirülümerâlığın Ortaya Çıkışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 10/11 (1981), 97-108; Apak, *Abbâsiler Dönemi*, 402.

⁷⁴ Hañçabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, 418.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/52-53.

reçte Abbâsî yönetimi, askerlerin maaşını ödeyemez ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşmüştür.⁷⁶

Halife Müttakî, 330/942 yılında Arap asıllı bir kabile olan Hamdân oğullarından Hasan b. Abdullah'ı, "Nâsirüddeve" unvanıyla emîrül-ümerâ olarak tayin etmiştir.⁷⁷ Böylece, iki Türk'ten sonra bu makama Arap kökenli bir idareci tayin edilmiştir. İbn Hamdân'ın emîrül-ümerâ olarak tayini Bağdat'ta kısa süreliğine de olsa bir siyasi istikrar sağlamıştır. Ancak, geçmişten gelerek artık kangren olmaya yüz tutmuş dinî, sosyal ve ekonomik problemlerin sadece emîrül-ümerânın değiştirilmesi ile çözülmesi mümkün görünmüyordu. Nitekim, Bağdat'ta hırsızlık vakaları, yağma ve talan olayları çoğaldı; devlet merkezi Bağdat bile artık güvenli bir şehir olmaktan uzaktı. Bu yüzden, kendisini güvende hissetmeyen halk Bağdat'ı terk etmeye başladı. Sosyal ve siyasi problemler ekonomik hayatı da olumsuz etkiledi; bunun sonucunda fiyatlar kısa sürede artış gösterdi. Yeterince gıda malzemesi bulamayan halktan bazı kimseler açlıktan hayatını kaybetti. Kıtlik nedeniyle insanlar, ölü hayvan eti yemeye başlamış; bunun neticesinde, Bağdat dâhil bazı Irak beldelerinde veba salgını baş göstermiş ve bu salgında binlerce insan hayatını kaybetmiştir.⁷⁸

İbn Hamdân'ın yönetimi sırasında yaşanan sosyal ve ekonomik problemler siyasi alana da yansdı. Bağdat'ın emniyetinde sorumlu Tüzün ile Emîrül-ümerâ İbn Hamdân arasında çekişme ve anlaşmazlık yaşanmaya başladı. Bir süre sonra Hamdân oğulları ile Halife arasında da çekişme başladı. Bu çekişmenin neticesinde, hazinenin anahtarını elinde bulunduran Emîrül-ümerâ İbn Hamdân, Halife Müttakî ve saray erkânının harcamalarına kısıtlama getirdi. İbn Hamdân, aynı kısıtlamayı halkın harcamalarına da getirmişti. Emîrül-ümerâ'nın son icraatları halkın ve saray mensuplarının tepkisine sebep oldu.⁷⁹

Başkent Bağdat dâhil neredeyse tüm ülkede kaotik bir ortamın hâkim olması üzerine Tüzün, 331/942 yılı Ramazan ayında emîrül-ümerâyaya karşı

⁷⁶ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 183-184; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/26.

⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/104; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbârü'l-beşer*, 2/89; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 285.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/111; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbârü'l-beşer*, 2/168.

⁷⁹ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/26-27.

harekete geçti. Bu hamle üzerine Halife Müttakî, İbn Hamdân'ı azlederek yerine Tüzün'ü tayin etti.⁸⁰ Böylece Tüzün, İbn Râik ve Beckem'den sonra emîrî'l-ümerâlık makamına tayin edilen üçüncü Türk unvanını elde etmiştir.

Tüzün, Abbâsî yönetiminde önemli bir aktör olan Berîdîler'le sulh yaparak işe başladı. Ancak Berîdîler ile yapılan anlaşma uzun sürmedi. Berîdîler, Vâsıt'a doğru harekete geçerek şehri ele geçirdiler. Berîdîler üzerine ordusunu sevk eden Tüzün, onları Vâsıt'tan çıkardığı gibi ellerindeki Tikrit'i de aldı. Ardından, Berîdîler'den kaçarak kendisine sığınan İbn Şîrzâd'ı, Halife'nin karşı çıkmasına rağmen, Bağdat'a davet ederek kendisine kâtip tayin etti. Bu tayin Halife Müttakî ile Tüzün'ün arasının açılmasına yol açtı.⁸¹

Hamdânîlerle ittifak kurmasına rağmen Tüzün karşısında üç defa mağlup olan halife, Tüzün'e bir mektup yazmış; mektupta, Berîdîler'le anlaşığı için kendisine kızgın olduğunu bildirmiş; eğer isterse, Hamdân oğulları ile anlaşma yaparak Bağdat'a dönebileceğini yazmıştı. Halife'nin teklifini kabul eden Tüzün, Musul ve çevresini Nâsîrüddevle'ye üç yıllık süreyle iltizâm etmiş; her yıl üç milyon altı yüz bin dirhem ödemeleri karşılığında onlarla sulh yapmıştı. Bu anlaşma gereği Tüzün Bağdat'a geri dönmüş, Halife Müttakî de Hamdân oğulları ile birlikte Rakka'ya giderek burada ikâmet etmeye başlamıştır.⁸²

Müttakî ile Tüzün arasında her ne kadar bir anlaşma sağlanmış olsa da iki taraf da birbirine tam bir güven duymuyordu. Halife'nin yakınları da bu güven bunalımını arttırıcı faaliyetler yürütüyorlardı. Tüzün ise, anlaşmanın devamını sağlamak için elinden geleni yapıyordu. Zira sulhun devam etmesi, ülkeyi tehdit etmeye başlayan Büveyhî tehlikesi ile mücadele etmeyi mümkün kılacaktı. Tüzün, Büveyhîler'in Vâsıt şehrine girip burada vergi toplamaları üzerine Bağdat'a dönmüştür. Ancak Tüzün, Halife'nin Büveyh oğullarına mektup yazıp onları Bağdat'a davet ettiğinden habersizdi. Nitekim Tüzün'ün muhalifleri, onu öldürerek Büveyhîler'in şehre girişini sağlamanın yollarını

⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 17/209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/117; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 25/7; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/278.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/155.

⁸² es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 264; el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/125.

arayan gizli toplantılar düzenlenmeye başlamışlardı. Muhtemelen bu toplantılarda Halife Müttakî de yer alıyordu. Gizli toplantıların bilgisi Tüzün'e ulaşmış olmalı ki, halife ile emîrû'l-ümerânın arası bir kez daha açıldı. Son gelişmeler üzerine Tüzün, 333/944 yılı Safer ayında harekete geçerek Halife Müttakî'yi tutukladı. Halife'yi hapse gönderdikten sonra, oğlu Abdullah'ı "Müstekfî-Billâh" unvanı ile yeni halife ilan edilmiştir.⁸³ Tüzün, Halife'yi hapse atmakla yetinmemiş, onun gözlerine mil çektirerek 25 yıl hapiste kalmasını sağlamıştır.⁸⁴

Müstekfî-Billâh döneminde (944-946), Abbâsî hilâfeti tamamen Tüzün'ün kontrolüne geçti. Yeni halifeyi belirledikten sonra yönetim kademelerinde kendi kadrosunu oluşturmaya başladı. Buna göre Ebû Ca'fer b. Şîrzâd'ı kâtipliğe, Ebû'l-Huseyn Ali b. Mukle'yi vezirliğe; Ahmed b. Abdullah b. İshâk Harkî'yi de kadılığa, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer'i de emniyet teşkilatının başına tayin etti. Aynı şekilde eyaletlere de kendi belirlediği isimleri görevlendirdi. Tüzün, farklı kabile ve gruplardan atamalar yaparak yönetimde bir denge oluşturmayı ve kötü gidişata bir son vermeyi planlamıştır.⁸⁵

Bizzat Tüzün tarafından iktidara getirilen Halife Müstekfî zamanında hilâfet kurumu işlerliğini tamamen kaybetmiş; halifeliğin, dinî lider olmanın ötesinde bir fonksiyonu kalmamıştır. Emîrû'l-ümerâ Tüzün, tek yetkili olarak ülkeyi yönetiyordu. Tüzün halifenin yanına, Türk asıllı bir köle yerleştirmişti ve bu köle onun yanından hiç ayrılmıyor; halifenin her hareketini Tüzün'e bildiriyordu.⁸⁶

Türk asıllı son Emîrû'l-ümerâ Tüzün, Müstekfî iktidarının ikinci yılında, 334/945 yılı Ağustos ayında Bağdat'ta vefat etti. Onun, oldukça çalkantılı geçen emîrû'l-ümerâlık görevi iki yıl dört ay sürmüştür. Vefatının ardından bütün görev ve yetkileri kâtabi Ebû Ca'fer b. Şîrzâd'a intikal etmiştir.⁸⁷

⁸³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi târîhi'l-hulefâ*, 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 14/39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/134-135; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 285.

⁸⁴ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 282-283.

⁸⁵ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 284-285; Apak, *Abbâsîler Dönemi*, 414.

⁸⁶ el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/262.

⁸⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/111; el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/156.

İbn Şîrzâd'ın yönetimini değerlendiren bazı tarihçiler, onun şimdiye kadar tayin edilen en iyi emîrû'l-ümerâ olduğunu; ancak onun da diğerleri gibi sert olduğunu ifade etmişlerdir. Şîrzâd, Türk ve Deylemlî askerlerin maaşlarında aşırı oranda artış yapmış; tüccar, esnaf, işçi ve diğer çalışanlara da ağır vergiler yüklemiştir. Bu vergiler o kadar yüksekti ki, ticaret erbabı Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştı. Bunlara ilaveten, kolluk kuvvetleri ve yargı mensupları görevlerini icra edemez hâle gelmişler; hırsız, yağmacı ve bozguncular ortalıkta cirit atmaya başlamıştır.⁸⁸

Müstekfî-Billâh'ın halifelîği döneminde yönetim kademeleri, önce Tüzün'ün daha sonra da onun yerine geçen Şîrzâd'ın uhdesinde yürütülmüştü.⁸⁹ Halife Müstekfî'nin, adının hutbelerde okunması dışında bir yetkisi söz konusu değildir. Şîrzâd'ın emîrû'l-ümerâlık vazifesi sadece üç ay yirmi gün sürdü.⁹⁰ Bu arada Irak bölgesinde kurulan Büvehî askerleri, kargaşa ve siyasî kaosun hâkim olduğu Bağdat'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu haber üzerine endişeye kapılan halife ve emîrû'l-ümerâ Bağdat dışında bir yere gizlendiler. Büveyhîler'in Bağdat'a doğru geldiğini öğrenen Türk askerleri de şehri terk etti. Türklerin şehirden ayrıldığını duyan Halife ve Şîrzâd, yeniden Bağdat'a dönmüştür. Bu arada, Büveyhî sultanı Muizzüddevlî'nin elçisi Ebû Muhammed el-Hasan, Müstekfî ve Şîrzâd ile görüşmüş; Halife Müstekfî, Büveyhîler'in Bağdat'a girişine engel olmayacaklarını; hatta bundan memnuniyet duyacaklarını ifade etmiştir. Bağdat'tın dışında bir süre gizlenmesini de şehirdeki Türk askerlerinin varlığına bağlamıştır. Böylece Halife Müstekfî ile Büveyhîler anlaşmış, 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 yılından itibaren Bağdat'ta yeni bir dönem başlamıştır.⁹¹ Bundan böyle Abbâsî Devleti yaklaşık bir asır boyunca Büveyhî Devleti'nin tayin ettiği yöneticiler tarafından idare edilecektir. Büveyhî askerlerinin Bağdat'a girişiyle birlikte yaklaşık on yıl (936-945) devam eden emîrû'l-ümerâlar dönemi de resmen sona ermiştir.

⁸⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Kahire: Mektebe en-Nahda, 1996), 3/41.

⁸⁹ Ebû'l-Hasan Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.), 345.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/157.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/157; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1/268; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi ahbâri'l-beşer*, 2/94; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 286.

Emîrû'l-ümerâların görev yaptığı Râzî (934-940), Müttakî (940-944) ve Müstekfî (944-946) dönemlerinde devlet otoritesi tamamen bu vazifeyi yürüten isimlerin elindeydi. Emîrû'l-ümerâlık sistemi, kargaşa ve kaosun hâkim olduğu bir dönemde kötü gidişatın önüne geçmek amacıyla ihdas edilmiş; ancak, bırakın kötü gidişatın önüne geçmeyi bu sistem, ülkedeki kaotik ortamı daha da arttırmıştır. Çünkü, halihazırda var olan vezirlik kurumu devam ettiği halde böyle bir kurumun ortaya çıkması, bu makama karşı hırs gösteren bürokratların iştahını kabartmış; daha önce vezirlik kavgası yürütenler bu defa emîrû'l-ümerâ olarak tayin edilmenin hesabı içerisine girmişlerdir. Bu çekişme de ülkede var olan siyasî, sosyal ve ekonomik çalkantının daha da artmasına yol açmıştır.

Sonuç

Türkçe'ye emirlerin emiri, baş yönetici, başkomutan gibi ifadelerle çevrilebilecek "Emîrû'l-ümerâ" kavramı, ilk olarak Hz. Ömer zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Onun döneminde bu ifadenin "başkomutan" anlamıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vezir ve halifenin yetkisini kullanan makamı ifade etmek için kullanılan "Emîrû'l-ümerâ" kavramı ise, Abbâsiler döneminde 10. asrın ortalarında kullanılmıştır.

Abbâsî Devleti, kuruluşunun ilk asrında muktedir halifeler tarafından yönetildi. Ancak 9. yüzyılın ortalarından itibaren siyasî ve ekonomik koşullarda bir gerileme yaşanmaya başladı. Sonraki yıllarda ise "Sâmerrâ Dönemi" olarak bilinen ve yönetime Türk komutanların hâkim olduğu bir süreç başladı. Bu dönemde halifeler, bir yandan Türk komutanların desteği ile iktidara gelirken diğer yandan onların hâkimiyetinden rahatsız oluyordu. Bu karmaşık ilişki Abbâsî devletindeki siyasî krizin daha da derinleşmesine zemin hazırladı. Sâmerrâ dönemi her ne kadar uzun sürmese de bu dönemden itibaren Abbâsî halifeleri bir türlü siyasî otoriteyi sağlayamamıştır.

Onuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde ülkedeki siyasî istikrarsızlığı ekonomik buhran takip etmiştir. Halifelik, iyiden iyiye sembolik bir kurum hâline gelmiş; siyasî kimliğini tamamen kaybetmiş, dinî kimliği ve protokoldeki önceliği dışında herhangi bir nüfuzu kalmamıştı. Tüm bu problemlerin farkında olan Halife Râzî, olağan üstü yetkilerle donatılmış karizmatik bir liderin bu sorunların üstesinden gelebileceğini düşündü ve bu düşüncesini

hayata geçirmek için “Emîrû'l-ümerâlık” kurumunu ihdas etti. Vezirden daha yüksek, Halife'den daha aşağıda bir makam olan bu kurumun başına genellikle yüksek rütbeli komutanlar tayin edildi. Sert ve kararlı tedbirler alacağı düşünülen bu komutanların ülkedeki istikrarsızlığa son vereceği hesap edildi. Ancak, beklendiği gibi olmadı ve tıpkı vezirlik makamında olduğu gibi emîrû'l-ümerâlık kurumu da hırslı bürokratların çekişme alanına dönüştü. Kısa süreyle atanan emîrû'l-ümerâlar, ülkenin selameti yerine kendi çıkarları doğrultusunda çalışmalar yürüttüler. Halifeler de kendi yetkilerini emîrû'l-ümerâlara devrederek geri planda kalmışlardır. Böylece bu makam, devlet kurumlarını bataklıktan çıkarmak bir yana yeni sorunların bizzat kaynağı hâline gelmiştir.

Kaynakça

- Antâkî, Yahyâ b. Saîd el-. *Târîhu'l-Antâkî*. thk. Ömer Abdusselam. Trablus: Cürûs Bars, 1990.
- Apak, Âdem. *İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar, 9. Basım, 2016.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe ed-. *el-Ahbârü't-tvâil*. thk. Abdü'l-Menâm Âmir. Kâhire: Dârü İhyâi'l-kütübî'l-arabi, 1960.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl. *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer*. 4 Cilt. Mısır: Matbaa Hüseyiniyye, ts.
- Fevzî, Ömer Fârûk. *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. Amman: y.y., 2003.
- Güzel, Fatih. *Abbâsîlerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Güzel, Fatih. “Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Sistemi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. 5/403-417. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Baskı., 2018.
- Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût el-. *Mu'cemü'l-büldân ve Mu'cemü'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1995.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve's-şekâfî ve'l-ictimâ'î*. 4 Cilt. Kahire: Mektebe en-Nahda, 1996.

- Himyerî, Muhammed b. Abdullah el-. *er-Ravdu'l-mu'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sirâc, 1980.
- İbn Asâkir, Ebû Muhammed Bahâüddîn. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garama. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitâbu'l-Muhabber*. Haydarabâd: Dâiratü'l-Maârif el-Osmaniyye, 1942.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn. *Târîh-u İbn Haldûn*. thk. Halil Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türki. 21 Cilt. Kâhire: Dârü Hicr, 2003.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Sürûş, 2000.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 2001.
- İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nucûmu'z-zâhira fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhira*. 16 Cilt. Mısır: Vezâratu's-Şekâfe ve'l-İrşâdî'l-Çavmî, ts.
- İbn Tiktakâ, Muhammed b. Alî. *el-Fahrî fî âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. thk. Abdulkâdir Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselam. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*. thk. Kâsım Sâmirâi. Kahire: Darü'l-Afakî'l-Arabîyye, 2001.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996.

- Köse, Bayram Arif. "Abbasilerde Türk İktidar Savaşları: Beckem". *History Studies* 11/6 (2019), 1969-1983.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn el-. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtaf ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1418.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed el-. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed Yalevî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî el-. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmail. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî el-. *Mürûcü'z-zeheb*. thk. Esad Dâgir. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm es-. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya. 2 Cilt. Haydarabâd: Dâiratü'l-Mârif, 1962.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Şam: Dâru'r-risâle el-Âlemiyye, 2013.
- Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-. *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*. thk. J. Heyworth-Dunne. Kahire: Matbaa es-Sâvî, 1935.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Hamdi Demirdâş. 1 Cilt. Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Şen, Mehmet Emin. "Abbâsilerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti". *The Journal or Akademik Social Science* 5/6 (2012), 463-477.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'd-Türâs, 1387.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Gulâm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yıldız, Hakan. *Abbasiler Döneminde Emirü'l Ümeralık ve Türk Emirü'l Ümeralar*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler'de Emirülümerâlığın Ortaya Çıkışı". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 10/11 (1981), 97-108.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Emîrü'l-Ümerâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselam. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1993.